Чија је земља,

тога је и религија

Cuius regio, illius religio

(*Кујус регио, ејус религио*)

Аустро-Унгри су се наслањали на прокламацију немачког *Аугзбуршког мира* из 1555. године: *Чија земља, тога вера* (**Cuius regio, illius religio** – *куиус регио, еиус религио*), еда би решавали проблем народних мањина и својих поданика унутар Империје.

Хрвати пак, који су себе називали *Унгарезима,* додали су овој прокламацији ставку: *и народ* (***et natio*** – *ет нацио*), па се она преиначила у: **Cuius regio, illius religio, *et natio***. (В. Крестић). Хрвати су је као такву, почели спроводити над Србима током безобзирне борбе за стицањем свога међународног идентитета и статуса.

У међувремену, и на крају, Србе је овај хрватски рачун коштао неизбројних глава! И кошта их све до овога часа!

*

Дакле средњовековна демонска формула Аустро-Унгра и Хрвата-„унгареза“: *куиус регио, еиус религио ет нацио* испробавана на Србима кроз векове, Србе је коштала, и кошта их: милиона жртава.

Врашка рачуналька

или

Кубикажа смрти

Јасеновац и Доња Градина

град и река смрти

фабрика м***у***чн***и***на

место где се точак јаука врти.

Све тамошње кроз пакао пропада,

али с***а***мо заклано и утучено

рајској светлости и химни

припада.

Онај ко умањује давно устаљени број убијених Срба у Јасеновцу зато што се он, наводно, не може утврдити, тај га мора повећавати, еда би убијених Срба било више бар за једног, ако ли не за неколицину. А сами тај истраживач се већ заложио да докаже да се број жртава не може утврдити без пребројавања.

Онај, опет, ко повећава давно устаљени број убијених Срба у Јасеновцу, зато што се он наводно, не може утврдити, тај га мора умањивати, еда би таквих Срба било мање бар за једног, ако ли не за неколицину. А дотични истраживач се у међувремену опет упустио у пребројавање до те мере, да му је постало јасно да се прецизан број жртава задуго неће моћи утврдити.

Зато би, све до установљења тачног броја убијених Срба у Јасеновцу једнога дана, по нашем мишљењу, дана недогледне будућности, требало обуставити пребројавање жртава геноцида, јер се овде ради о сизифовском послу. Ми дакле, никада нећемо сазнати тачан број Срба тамо убијених, јер ће се и после свих пребројавања, бар за једног Србина, ако ли не и за неколицину, појавити или мањак или вишак њих ликвидираних.

Но и пре и после свега тога, ми такође никада нећемо моћи набројати све јаме, поља и стратишта где су Срби довођени да би били плански убијани, масакрирани, из матерњих утроба вађени и смрскавани, спаљивани, бацани, затрпавани, кувани, у сапун претварани...!

Академик проф. др Србољуб Живановић, Председник међународне комисије за истину о Јасеновцу, мученик у савести и ексхуматор телеса јасеновачких жртава, тврди: „Ја знам да нико никада неће моћи да тачно попише све жртве хрватског геноцида против Срба, Јевреја и Рома, јер не знамо колико је лешева бачено у реку Саву, колико је лешева сахрањено на локалним гробљима као *нн*-особе, не знамо колико је живих и мртвих особа спаљено у Пањилијевом крематоријуму, колико је људи скувано у

казанима за прављење сапуна, колико је нерођене деце извађено из утроба мајки, колико је укопано у насипе дуж Саве, колико је потопљено у језеру код садашњег споменика, колико је помрло од глади, зиме, инфекција, инфестација итд... У једном периоду је проток реке Саве код Београда био толико загушен лешевима да су Немци морали минама да разбијају нагомилане лешеве, а смрад од распаднутих лешева се ширио целим Београдом... лешеве жртвава су месецима и годинама воде Дунава и Саве носиле све до Црвеног мора“ (В.: *Епископ славонски Јован Ћулибрк стално умањује број жртава у Јасеновцу*. Извор *http: borbazaveru.info/content/view/12031/1/*

Дакле, да би се уништили трагови злочина, лешеви жртвава су вађени из земље па спаљивани, или је од телеса прављен сапун; сапун је затим преко Црвеног крста дељен у Србији

Тачан број убијених Срба у Јасеновцу, као и на толиким другим губилиштима дакле ни сами њихови злочинци и убице или предатори не могу знати, већ само очевидац свеколикога геноцида почињеног на Планети Земљи, Господ Бог наших отаца и матера и деце!!!

По мучном питању броја, или свих пребројаних и именованих Срба-жртава у Јасеновцу као и на свим другим губилиштима, пре него би се о томе уопште могло научно говорити, расправљати и закључивати, љубопитљивим и неопрезним, а компетентним Србима за српске жртве и њихов број, донекле би могла да умире духа знатижеље и акривије сведочанства самих усташа егзекутора! Тим више и тим пре би о броју ликвидираних Срба у Јасеновцу, Доњој Градини, губилиштима Крапи, Млаки и Старој Градишки, Јабланцу, Ферићанцу, Уштици, Сави више логора, Градини, Заточеницима из Земунског логора, јамама за Роме, Лобору, Брочици, Горњој Ријеци, Сиску, Славонији, Мославини, Старом Сајмишту код – Земуна, Сајмишту, Јајинцима, Јастребарском, Сиску, на Пагу, у Огулину, Ловорграду, Госпићу, Копривници, Крушчици, Старом Броду, Ђакову, Тењу, Самици, Црквеном Боку, Стрмену, Ивањском Боку, Крапју, Зеници ... и редом губилиштима на земљи и мору.

Поред изјава и сведочанстава усташа убица, требало узимати у обзир изјаве и сведочанства извесних особа високо позиционираних у Трећем Рајху. Конкретно, реч се односи на изјаве немачких SS-официра, те, заједно са њима, и повећег броја римокатоличких свештеника усташа-

кољача, па римокатоличких часних сестара тровачица српске деце у дечјем логору у Јастребарском, као и суме римокатоличких прелата, колаборатера и квислинга!

Актуелни Министар спољних послова Србије Селаковић у вези са овом темом каже да је „наш најјачи аргумент бројка из извештаја специјалног Хитлеровог изасланика у НДХ који је поднео Берлину“. Додајмо томе и званични извештај саме Земаљске комисије Републике Хрватске о енормном броју жртава (између 500-600 хиљада); тај став Хрватске Владе до данас није промењен.

Најзад, у све „dužnostnike“ за ликвидацију Срба у логорима и фабрикама смрти унутар NDH, а по стратегији „три пута по једна трећина ликвидираних Срба + трећина постојећих тамо где јесу“, спадају и оне непоменуте усташе-кољачи, које су, једанпут окрвавивши руке српском крвљу, трајно изгубиле душевни мир, и кренуле да га траже по свету. Такви до данас пријављују свету и психијатрима своја „херојска дела“ (57 начина мучења и убијања Срба, Јевреја и Цигана: Пиђилијевом пећи, пушкама, камама, маљевима, секирама, ватром, водом, јамама, конопцем, бомбама, зашиљенин коцем...), и избљувавају сећања на своја „натчовечанска (односно потчовечанска) достигнућа“! „Херојска дела“ те врсте б*у*де сећање и на Ивана Крајачића Стева, једног од Титових ликвидатора Срба; он се усуђивао да пред Србима званичницима лежерно говори о јасеновачким жртвама: „Нисмо вас побили довољно.“ (Да ли 1 400 000 – ми питамо?! Да ли 1 000 000 – питамо ?! Или 700 000 хиљада, или 1 000 000 милион,... питање је сад?! Да ли између тих бројева, или више ка горњим, и још већим бројевима – опет и опет питамо?!).

Наравно, по питању одрживости устаљеног броја побијених Срба у Јасеновцу, односно по важности сведочења о њему, треба прихватати и сведочанства преживелих логораша. Исто тако, по примарности релевантних сведочанстава о српским дечијим жртвама (23 000 хиљаде, односно), мореним и умореним у дечијем концентрационом логору Јастребарско. Треба уважити и прихватити све што нам као трајно по важности оставља и наша сестра Диана Будисављевић; ту ради незаборава и истине итекако треба спомињати транспорте, загребачке болнице и прихватилишта, камо је уморено српске деце на броју од 42 791.).

Иако са великим закашњењем, ипак нам стиже у помоћ дневник-хроника-књига о страдању Срба од Хрвата, како у Југославији тако и у ЕНДехазији, Босни и Славонији; књига о намерном забораву српских жртава налазећих се на сваком кораку; односно о магнум-екстерминацији „стотина хиљада Срба и Јевреја“ у 20-ом веку изазваној и реализованој од стране Ватикана и Хрвата (Жан Изар, *Југославија 1939-1944*, Алфа папир, Слатина, Чачак 2022).

„Шпанска инквизиција, немачки масакри у Пољској, чак и кинеска тортура изгледају као дечја игра у поређењу са оним што је усташка окрутност смислила против те несрећне српске популације. Неурачунљива бестијалност је запљуснула један напуштен незаштићени народ који није могао да умакне џелатима (Исто, 166).“

*

Позитивистичка наука је као ваљак. Када она каже да нема броја ни имена, то онда значи да нема ни броја жртвава! Баш као код Стаљина: *Имаш човека, имаш проблем; немаш човека, немаш проблем!* (Видети: Политика, *Колико је било жртава у Јасеновцу,* 22. 04. 2019, Промоција књиге др. Иве Голдштајна, *Јасеновац,* Академска књига из Новог Сада).

*

Страдање било кога од нас, појединца и народа, које је изазвао неки други појединац или народ, траје кратко, дуго или стално, па се и заустави. Док страдање мучитеља траје и за времена, и након страдања његових жртава. Оно му се дешава и током живота, све докле њиме подвргава жртву, па му се и у паклу продужава. Према томе, освета намученог човека у оба случаја, ако је за вајну утеху, никако неће изостати нити закаснити.

Али хришћане треба да привлачи опроштај греха непријатељима који су их мучили, никако освета. Јер, мучитељима ипак следује највећа казна: зато што су прерадили себе да муче друге појединце и народе, уместо да су им помагали и љубав им исказивали.

Тако се и Срби могу одбранити од помисли и намере да се освете свим својим непријатељима, угњетачима и сатирателјима кроз дуге векове страдања. Србима нека буде притом довољно то што је њихова мука била за времена, а њихових непријатеља за живота, али и потом. Да ли и довек и

довека, то Праведни Судија и њихово покајање знају, али и наше опроштајне молитве за њих. Молитва Срба дакле мора да одведе опроштају непријатељима као онима који *нису знали шта чине* док су неописиво злочинили над њима (описао Горан Чучковић у књизи *Једење богова*).

Према томе, у случају било какве освете Срба-Срби никада не би могли изнаћи начин и меру освете непријатељима; адекватне злочинима почињеним над њима; док би самом осветом Срби само изгубили мученички венац.

Дакле, шта је Србима исплативије? Готовина или вересија?!

Напросто, не може бити да непријатељи наочиглед Бога врше злочине над Србима, а Срби да наочигед Бога жмуре док се својим непријатељима свете! Зато освету треба оставити Богу. Дан освете, у каквој год форми да дође, неће одоцнити. Божја правда, какву год форму да ће имати, неће изостати.

До тога дана Србе не треба оптуживати што им из груди извире ова реч: *„Ја сам пун снаге духа Господњег, правде и јунаштва, да кажем Јакову злочинство његово и Израиљу грех његов“*(Михеј 3, 8).

Срби само једно не смеју чинити: затварати очи и ушеса пред својим мучитељима и њиховим злоделима, колико год их тренутни или различити интереси условљавали, и на исто их принуђивали!

(Видети најпре: Виктора Новака *Магнум кримен*. Василија Ђ. Крестића *Геноцидом до Велике Хрватске*. Гидеона Грајфа, *Јасеновац – Аушвиц Балкана – Усташка империја окрутности*. Ћамил Сијарић, *Ослобођени Јасеновац*, Изд. *Ослобођење*, Сарајево, *Јединство*, Приштина 1983, Часопис *Жрнов*, бр. 9, 2018, и бр. 10, 2019. год.).

**

Ћамил Сијарић, *Ослобођени Јасеновац*

Број спасених је у свему мали,
врло мали.
Јер морате знати да је кроз логорску капију,
за четири године,
ушло око милион људи,

причао је бивши заточеник Мартин Седлар

Трака за обележавање Срба у логору Јасеновац. Заточеници су обележени тракама уочи посете Црвеног крста логору Јасеновац 6. фебруара 1942. године (Фото: Спомен подручје Јасеновац)

1.

Ишао сам у логор Јасеновац да опишем то што ћу тамо видјети. Били су посљедњи дани априла, лијепи дани, небо ведро, сунце гријe. Година је 1945. А ријека… то је ријека Уна низ коју идемо. Оно неколико градића и насеља низ ову ријеку ослобођено је од усташа и Нијемаца: Босански Нови, Двор на Уни, Костајница и Дубица. Са лијеве стране пута низ који идемо брда су, а тамо иза брда топови су – чују се некако као испод земље. Знамо да је пут пред нама миниран, али никако не можеш знати на којем су мјесту постављене мине, па идеш онако на своју срећу…

Испред подне – а био је први мај, ево нас на Сави. Тамо на другој страни воде видимо логор Јасеновац. Право у благо ведро небо дижу се лаћe бијелог дима. То горе куће у Јасеновцу, које већ нису догорјеле – то горе сјеменке у творници уља које су се тек разгорјеле. Понешто мало дима одваја се и лијепи за воду, па тако стоји и личи на маглу кад се изјутра спусти на ријеку.

Овдје је све широко – и Сава, и небо, и тамо Славонија… Лијево од нас, а с десне стране ријеке Саве, али подалеко од Јасеновца, још грувају топови.

А што се тиче Јасеновца, ту је већ све изгрувано… То се врло добро види, с ове стране воде виде се рушевине, пањевине, оборене зидине… Као да је из тих самих пањевина искочио, пред нама се обрео некакав старац. Видјело се да је од нечега бјежао, па га наши војници ухватили и задржали. Питали смо га ко је и куда ће, а он није умио ништа да каже. Дрхтао је, колао очима, плакао. Изгледало је да је луд – и кад би само имао снаге да викне, он би викао, али ни за шта није имао ни снаге, ни воље, до да плаче, и плакао је као стреха – а кад стари људи плачу мучно је гледати…

Ушли смо у стар трошан чамац да се превеземо у Јасеновац, а старца пустили да иде куд је пошао.. Посматрао сам га из чамца и видио да он

тамо не умије никуд да се помакне. Гледао је за нама и стајао на мјесту као укопан. А онда је стао да бјежи – и није умио да бјежи путом, него је ударио низ некакве шљивике. Питам возара зна ли ко је онај човјек, а он ми одговара да је то заточеник из логора Јасеновац, да је неким случајем остао жив, и да сада иде својој кући. Да је од онога што је у логору доживио памет изгубио, и да сада одлази луд својој кући, ако куће има, и ако умједне да је погоди.

0 лудилу тога човјека није ни требало говорити, јер видјело се по свему да је луд. Мислио сам шта ће бити са њим кад га ноге изведу на оне уз Уну миниране путеве, а он не зна да су минирани!

Многи многе ствари данас не знају… Јер све се мијења из дана у дан, из сата у сат… И већ откад смо овдје, а то ће рећи који сат, топовски пуцњи бивају све даљи – или се мени само тако чини. Гдје ли је онај заточеник био кад су они топови овдје грмјели, и шта ли је све прегрмјело преко оне старачке главе!

Кад ли је у логор затворен, кад ли је тамо полудио – од које ли големе невоље.

Плакао је као дијете!

Сава је овдје – пред Јасеновцем, широка вода. Рекло би се да је овдје и дубока. Гледам њено водено огледало, по којем је прилегло прољетно сунце. То прољетно сунце није данас весело. Него је данас то прољећно сунце тужно – јер оно пада по лешевима! Окретали смо се десно и лијево и гледали људске лешеве. Носи их вода. Црне се на њој као какве тачке које се мичу, путују. Неке вода наноси к нама – па их тако видимо изблиза, видимо им лица, свезане руке, преклано грло, надувен трбух, сагорјелу кожу… Вода их носи, окрене их, преврне. Они које заузме матица ријеке пролазе брже, а они које избацује на крајеве заостају: заостају тако као путници који су се на путу преморили… На себи немају готово ништа – комад хаљетка који се на њима црни, или ни то, него им на сунцу сијевају голи трбуси, кукови, леђа, ноге, шије – већ како коме и како кад. Понеки је од њих женски леш, а неки мушки – а подједнако су голи сви. Над њима се вију ројеви муха, па тако и ти ројеви одлазе низ Саву.

Имена свога те жртве немају. Живот је у њима убијен можда јутрос, можда јуче, можда прије два и три дана, и оне су сада ту на води такве: без живота, без имена, без исправа, без својих мука… и вода им је још једини њихов пут којим им ваља путовати, тако мртвима…

Гдје ли ће се зауставити, и шта ли ће им стати на пут, то се не зна, али то више није важно, јер оне су већ у своме гробу. А то што их људско око још види, то што их ова вода још носи – то је само зато да опомена буде већа.

Њихови путеви и пут нашег чамца сјекли су се, јер ми смо ишли на другу обалу, а они су ишли на „своју обалу“…

И ево, пристајемо.

Земља на коју ступамо ногом зове се Славонија.

А мјесто у које смо стигли-Јасеновац. Изговарам ту страшну ријеч неколико пута. Јасеновац, Јасеновац…! Колико је у ове четири ратне године послано писама у ово мјесто! Сину, брату, оцу, мужу, жени, сестри! И колико их је суза покапало! Кад се лијегало, кад се устајало, кад се јело, ходило, путовало, мислило се на ово мјесто, на Јасеновац, на некога свога у њему – на сина, на кћерку.

Било је тада ово мјесто далеко, и предалеко! Могла су, или нису ни она могла, да га нађу само писма.

Писма се одавде нису враћала!

Жеље и поздрави или су стизали, или нису стизали, али одговора на њих није било.

Од воде до на обалу, до на улицу, расуло се неко клизаво блато кроз које се једва пењемо – а то је због тога што о пристаништу овдје нема ни говора. Посрћући, а гледајући напријед – тамо куд треба да изађемо, угледао сам на обали неколико војника, и видио да су изашли да нас сретну. Млади људи, под војном спремом – растројени од недавне борбе, и радознали да дознају ко смо. По свим њиховим поступцима видјело се да су новајлије у војсци. Рекли су нам да су усташе и Нијемци спалили цио Јасеновац, а то смо видјели и ми сами.

Тражили смо да нас поведу у команду мјеста, уколико је команда мјеста успостављена, а они нам рекли да ће нас повести тамо гдје треба, али да не знају је ли то оно што ми тражимо. Пред нама је кривудава улица и зелен шљивик. И знам да ће нас – тамо мало напријед, срести Јасеновац. Онај безброј пута изговорени Јасеновац над којим се наплакало милион очију, милион срца натуговало, милион језика проклело га!

И најзад га ево! Ето тог мјеста, ето тог имена, ето те тачке, посљедње тачке на путу оних око 700 хиљада људских ногу што су прошле овом истом улицом, да се више њом не врате – ни њом, ни другом!

Сада видим то што нисам вјеровао да ћу видјети. Видим нешто што је било људско насеље. Видим нешто што су биле људске куће. А што више није ништа – ни насеље, ни куће, ни слика тога иједнога до само рушевине и развалине – и пањевине, и пустош; пустош нека хладна послије рушења и послије ватре. Ватра ту још траје, ватра још гори – горе греде, горе остаци дрвета, горе угарци… Хиљаде црних угарака стрши из земље – и говори да је то траг којим је прошао убица! Страшно је и погледати у тај траг, а ево гледамо и видимо само угарак, катран, угљен, уцрњеле зидине, уцрњелу земљу…

2.

Све што је овдје, у овоме насељу, некада стајало на својим ногама, данас је пало доље. А горе остали само димњаци, из којих се више дим не диже… Стрше грозно изнад пањевине, стрше као дигнуте руке у празно небо; а небо је данас плаво и лијепо, данас је дан прољетни. Док је друго све пало доље – све се сравнило са равном земљом, и умрло…

Ово је мјесто данас један гроб, једна гробница…

Учинио сам неколико корака напријед и стао; даље нисам могао – зауставила ме гомила цигала и прашине, која овдје није жута, него црна – од ватре, од гара. Данас је овдје – куд год се окренеш, све црно, црна чађа, црн катран, црни угарци, црна земља – и мучна, толико мучна и неиздржљива пустош и тишина да од тога чула заболе!

И пар корака, па ме ево на раскршћу неколико улица – куда би могао неко да наиђе, свакако војник, а може бити и цивил. Чекам – али видим да ми је узалуд. Гледам у сваку од четири улице које се стачу у то раскршће, али нико ниоткуд да наиђе. И што даље идем, то су и наде моје све мање.

Никог… !

Шупљине изгорјелих прозора грозно зјапе.

По улици греде, угарци.

А горе – оџаци!

И ево најзад живог створења. Правог живог створења у овоме мјесту које је носило име града – ево роде! Бијела, висока, као гомила снијега према небу – јер стоји на једној нози, на једном врло високом оџаку, око којег се зидови нису одржали. Стоји и гледа некуд у даљину. Ту јој је и гнијездо – црни се, велико, цијела гомила грања и земље – и у њему она! Рода! Нога јој је дуга и танка као влат жита, и ако се човјек добро не загледа, не може јој ни видјети ногу, па се чини да се та птица ни на чему доље не ослања, него да лебди над црнином под собом – онака бијела, и сама! Понекад се окрене и гледа испод себе опустјело насеље, тако као да се чуди и пита: шта је то било; шта је то могло тако да буде, тако да се догоди, тако да се учини! А свијет је доље под њом изгледао као да је доживио потоп – који је у свом гнијезду, у Нојевом ковчегу, преживјела само та птица, та рода! Стала је најједном да клепеће кљуном – да се било коме јави, и то је био једини глас који се у овој пустињи чуо – уз глас далеких топова горе уз Саву, који долазе као испод земље, низ воду, низ Саву, откуд долазе и они људски лешеви…

Ево овдје још једног живог бића. Овај пут је то човјек, стар, црн као да га је црна земља из себе истурила. Једва се мицао и пробијао кроз густи сплет изгорјелих греда. Војник који га је први видио, радосно је узвикнуо: »Ево га…!« Пожурили смо к њему. А он се правио да нас не види, а затим хтио да побјегне. Видјели смо да се уплашио – и да нам не би побјегао, још издалека смо га поздравили, да му тиме кажемо да о бјекству нема ни говора.

Био је биједан. Глас му је био пун плача. Одијело пуна прашине. Лице пуна јада. Питали смо га одакле је, а он одговорио да је из Јасеновца – вели: »Из овог сам мјеста, из ове куће…!« и показује на гомилу од паљевине поцрњелих цигала пред којим је стајао. То је – вели – била његова кућа, па је усташе запалиле. Вели да су пред долазак партизана запалили цио град, а грађанима рекли да иселе куд знају – а онога ко неће да исели они ће запалити заједно с кућом. »Морали смо – вели – да избјежимо у року од једног сата, а како смо остављали куће – тако су их усташе одмах палили. За нама је ишао дим и пламен. То су горјеле наше куће и имовина. Ништа нисмо успјели да спасимо«. Питали смо га зашто се од нас уплашио, а он вели да се плаши сваког живог човјека, па био то ко био.

Ушли смо у неку уску криву улицу – јер то је, како су нам војници рекли, био пут ка команди мјеста – куда смо пошли. А ова је уличица најгора. У њој је готово све преврнуто: куће, земља… Гар. Чађ. Смрад. Не зна човјек гдје би спустио ногу. Јер свуда су жице, некакве куке, зарђало гвожђе, дебела прашина од палежи, од домова… Али и овдје ево живота! Ево и

овдје – из Нојевог ковчега на свијет истуреног живог бића послије потопа; ево квочке са пиладима – ево мале кућне радости, ево бројим малу голуждраву дружину која пијуче и иде за квочком и набрајам их једанаесторо. За сјеме, за род, за плод на пустој земљи послије потопа доста!

Команда овог пустог мјеста је у кући која неким случајем није изгорјела, ваљда зато што је на крају па је ватра није дохватила. Ниска кућа али пространа. Улази се из дворишта, и то право у просторију у којој је сада кухиња. А ту мирис јела, па лонци, па ватра… па пријатно. И још вас питају, док сте тамо на прагу, хоћете ли што јести, а ви то управо једва чекате.

3.

Кратак разговор – а и ручак исто тако кратак, јер смо журили да одемо у логор. Тамо као да још нико није улазио, откако га је војска ослободила, па смо хтјели што прије да уђемо. Кажу да се нико не усуђује да оде у логор и види шта све тамо има, јер људи не могу да поднесу тај ужас. То нам вели и млада јака дјевојка која стоји крај пећи. О куку јој, о каишу, виси пиштољ – а у руци јој кутлача којом мијеша оно што је у лонцу. Вели да је болничарка, али пошто овдје нема болесника, то је она привремено кухарица. Вели да ни она, болничарка, која је видјела сваки јад не би смјела отићи у логор – »Сем кад би било по моранцији«. Болничарка и неколико војника који су се примакли уз лонце, бучно су се распричали о томе шта ли се све крије иза капије којом се логор затварао. Разговор се нагло прекинуо кад је у кухињу ушао комесар. Био је то млад и ведар човјек. За тренутак настала је тишина, тако да се чула само кутлача како звони о рубове лонаца. Казао сам му зашто сам ту, и у чему ће се, уз помоћ војника које треба да ми да, састојати мој задатак. Одговорио је, да од сваког задатка има нешто што је прече – а то је да се попије чаша вина, и затражио од кухарице да нам донесе чаше и вино за које вели да је усташко; вели да су војници пронашли нетакнут усташки подрум вина испод неке рушевине, и сад га полако празне.

Затражио сам, и одмах добио, десетак војника који ће са мном ући у логор – и сад нас је тамо ишла цијела дружина, али кроз друге и друкчије улице – јер у овим улицама на путу ка логору још су горјеле куће и трагови ужаса били непосредни; онај дим – што се видио са друге стране Саве како се диже према небу, дизао се управо из ових улица којим смо сада пролазили. Пролазили смо с пушкама у руци, јер по свему изгледа да овај дио овога насеља није био претражен и могао би бити опасан.

Идемо споро, јер снопови искиданих жица и водова струје заплићу нам се око ногу и хватају нас као негве, тако да посрћемо, падамо, и већ смо од прашине гарави толико да ни сами себе не препознајемо. Пред ногама нам лежи пребијена и ватром опаљена табла на којој пише: »Заповједништво брзог склопа првог усташког здруга«. Ту одмах до усташког здруга била је и усташка економија. Спаљена је и она – и стотине гвоздених костура од разних алатки и возила лежи ту пред нама; лежи као гвожђе које рђа, а све друго што је било од дрвета изгорјело је или још гори – тако да нам није било другог излаза него да се провлачимо кроз ту горјевину, кроз завјесу дима из магацина сјеменки, и свега што сада гори, а гори свашта… А то се види и по пламену, јер рекло би се да све што ту гори има и свој посебан пламен: румен, бијел, црвен, жут, мутан – и дим исто тако: бијел, смрадан, црн.

Идем брзо за војницима и у глави носим питање какав ли ће тек бити логор! Не знам да ли му се приближавамо, или не још – али видим да идемо упоредо са Савом и да излазимо већ на крај града, на онај његов источни крај на који се даље настављају шуме – и кроз који отиче Сава.

И тек што смо изашли из дима на чистину, пред нама се указа логор! Сив зид. Дугачак. На њему стражарнице. Широка и широм отворена гвоздена капија. На капији два слова: »У. 0.« – што би имало да значи: »Усташка обрана«.

Капија кроз коју се радост није уносила!

Иза ових врата није се смијало.

Иза ових врата пружа се широк и дуг логорски простор. Са три стране ограђен је високим зидом а четврту страну чини му Сава, дуж које је плетена бодљикава жица. Са те савске стране на прузи се укочила локомотива са вагонима, она што је довезла посљедње жртве овога логора – око триста педесет Сарајлија. На њој читам овакав натпис, написан невјештом руком »Ослободила 24. бригада 45. дивизије II армије«.

Прескочио сам праг капије и посматрам. У мени је неко притајено осјећање страха. Осјећам се као да отварам мртвачки сандук. Као да се преда мном отвара пакао.

Стражарница од овог пакла, у којој је стражарчио усташа, данас је празна и преврнута; лежи оборена на ледини, а изнад ње пише: »Усташка обрана«.

Иначе је тишина – нека глуха тишина на цијелом овом простору који ограђују високи зидови и отуд Сава – она, дакле, ограда у коју су гледале

безбројне очи са овог одвојеног дијела земље, и пред које су могле да оду само људске мисли и људске жеље… Тишина глуха, и мир, и гњилоћа, и задах, и смрад, смрад од блата, од трулежи, од киселине, од гасова, од земље саме и свега што је овдје на њој – а на њој је траг убица!

Преко овог прага је, у овај простор ове славонске земље, утиснуто за четири године преко седамсто хиљада људи! Зато је ова земља тако утабана!

Зато је тако јадна!

Сада је сва црна. И ћутљива. Као какво живо, а јадно биће које је много пропатило.

Овдје има дрвећа, и на њему има птица. И рекло би се да више ништа живо ту нема.

Ово је било мјесто умирања…!

Логор смрти!

Било му је име Јасеновац.

Кроз његову капију улазило се, али се није и излазило.

4.

Идем десном страном логора, оном са које га потпасује Сава. И стижем до тачке која је била пристаниште у овом логору. За безбројна имена, за безбројне жртве ово је било посљедње пристаниште…

Посљедња лука безбројних живота…

И оних младих, и оних старих.

И жена, и дјеце.

Овдје се за њих свршавао свијет, у овом смраду, у овом граду – од руке убица!

Обала је овдје стрма. Вода је дубока. Овдје су пристајали шлепови, дереглије, компе; овдје су из њих извлачили људе. Па су шлепови даље ишли, а људи су овдје остајали. Да више одавде никад не изађу. Овдје су ствари надживљавале људе! Јер ствари су остајале, а људи су умирали.

Али су најзад и ствари умрле. Разорене су, разрушене – да за убицом траг не остане! Разорене су и дереглије и од њих су остали само комади, само цјепанице разнесене бомбама, растурене по овој гњилој земљи, утапканој људским табанима – робијашким.

Ево – преда мном је још један траг убице, још једна стопа коју је за собом оставио. То је гомила крвавих остатака одјеће, обуће. Оних који су носили ова мушка одијела, ове крваве женске кошуље, ове у грудве слијепљене крпе – више нема!

Нема руку које су се увлачиле у ове рукаве, ни ногу које су облачиле ове чарапе.

Подигао сам из гомиле једну крпу, а за њом се дигле и остале – подигла се одоздо цијела гомила рубља, одијела и обуће, јер се све то слијепило у једну гомилу. Укорубило се од људске крви, и прилијепило једно за друго.

Подижем једну дјечју чарапицу. Кањава је од земље и од крви укорубљена. Дијете је могло имати двије године. Тек на овај свијет, па сузник…!

Ево и другога крвавог остатка засужњеног дјетета овдје у логору; то је дјечји сиперчић! Она мала дјечја марамица што се дјеци веже око врата – да се не прљају када једу. На њему је црвеним концем извезен пуж. И кад год је дијете сагнуло главу, могло је да види на прсима пужа. Рогови му велики, испружени напријед, на леђима његова кућица. А пред њим је – пред тим пужем, још једна слика. То је слика патуљка. И она је, као и пуж, извезена црвеним концем. Тај патуљак за собом води пужа. Привезао му за рогове конац, и води га. Ко зна куда, на који пут…!

Али. овдје је пут прекинут – и дјетету, и мајци, и патуљку, и пужу; јер ово је била крајња тачка пута свих који су овамо доведени!

И цијела је ова гомила хаљина и крпа поливена нафтом да. боље плане, али убица није стигао да је запали, па је остала као траг његов – да означи куда је прошао…

Идем даље дуж источне стране логора, оне савске. Идем покрај Саве, њеном обалом, а ту свуда прње, хаљинке, чарапе, ципеле, опанци, капе, сукње – женске ствари, мушке ствари, дјечје – остаци људи којих више нема, јер их је однијела вода, прогутала земља, сагорјела ватра!

Огњиште… Уоквирено недогорјелим остацима одјеће. Нешто грозно, тако као да је сам крештави ђаво ту стао својом ногом. Земља масна, клизава. Обала је овдје стрма. Доље у води расте врбак. Из њега бије ужасан смрад. Надносим се над клизаву обалу и гледам доље у врбак и воду. И то што видим – то је грозота! То су гомиле голих лешева! Из њих заудара љут задах. То су они што су горе на обали свучени, па им одијела и хаљине запаљени, а они голи – голи и мртви отиснути низ ову стрму обалу доље у воду.

Вода доље није јака – а уз то је, ту и врбље, па се лешеви задржали у врбљу. Повили се један према другом. Има их око четрдесет, педесет. Сваки је окренут на своју страну. Они заправо и немају више својих страна; некима су лица окренута води, другима небу, трећима тамо преко воде – куд се далеко, диже Козара.

Неки немају свога лица. Немају главе. Неко нема руке. Нема ноге. Или нема ниједне ноге. А понеки и не личе на људске лешеве, него на нешто неодређено што се црни из воде и око чега се вију мухе. Једног таквог вода је дигла горе на грану. Глава и остало више се на њему и не разликују. И такав – с гране, не личећи више на човјека, као да говори онима доље под собом… Шта би могао да им говори… кад би заиста говорио! Доље испод њега један личи на угарак. Окренут је обали. И колико може да се види, млад је био. А сад је као угарак, као катран. Вода га доље пољуљкује, па се чини као да ће се окренути и поћи. Неки већ полазе; они што су даље од обале а ближи матици и средини воде, покрену се – покрене их матица и однесе.

Одлазе тако један по један…

Одлазе као из пристаништа, и пристаће у неко друго пристаниште… Крећу тако на свој пут, а мртви су. На њихово мјесто долазе други – јер низ Саву не престају да пристижу нови лешеви. Матица их овдје одбацује у крај, и ево их…! Свраћају овдје у ово затишје као путници у преноћиште. Преноћиће, преданиће и остати ко зна колико дуго овдје, а онда се опет пустити на пут….!

Тако мртви и тако без својих дијелова – без ногу, без лица, шака, рамена, пета, глава… Тек дијелови дијелова, и остаци остатака…

5.

А били су људи!

Свезани су жицом. Неком руке, а некоме ноге – али сваком понешто је свезано, оно што је на њему остало!

Један лежи ничице – глава и ноге су му доље у води, а горе изнад воде виде му се леђа, и на њима жицом свезане руке. Па слика за ужас, за страх!

Колика тамнина…!

Гола жена, старица – материнске нечије кости! Вода је окреће на једном мјесту, између два леша од којих се виде само патрљци руку.

С друге стране пања лежи млада жена. Сва је гола и сва је у води. Видим јој кроз воду жицу око грла, и на жици комад тешка жељеза – да је жељезо повуче доље! Овој нису свезане руке, руке су јој слободне, леже опружене, држи их вода. Коса јој се расула, црни се.

И друга жена – и она са жицом око грла, па се жица завезала за пањ у води и жена се помиче уз воду и низ воду као шеталица на часовнику.

Данас је Први мај. Година четрдесет пета.

Спровођење људи у логор Јасеновац (Фото: Википедија)

Стојим и гледам водом испране рубове ране како се бијеле. То је рана под људским грлом. Грло је преклано. А руке опет, и код таквог грла, свезане жицом. И свима који су до њега лежали грла су преклана и руке су свезане. И женама, и мушкарцима, и дјеци; дјеца су се овдје тијесно удјенула међу оне безобличне лешеве – међу оне без главе, без руку, без очију и без лица. Али кад се боље у њих загледа види се да и та дјеца нису цијела, него само дио од дјетета – глава без трупа, труп без ногу, и тако – као оно кад дјечја лутка, послије много игре и чупања, остане без својих дијелова!

Овдје их је – до саме обале, у води која није дубока шесторица у једној жици. Жица иде од руке до руке, а на крају привезана је метална плоча – да их повуче доље. Сви су голи, и година различитих, младић и старац или им се старост и не зна, Јер су им главе забодене у блато, или неки и немају главе. Другима су лица исјечена ножем – нож је ишао од очију доље, низ браду, па низ прса, па низ стомак: А очију нема; мјесто очију црне се јаме, око јама роје се мухе. Око свега што се овдје помохло из воде роје се мухе.
. . .

Гола црна људска кољена на сунцу, и хаљетак што вири из воде. Седморица их је. Сви су без очију. Сви су свезани. Вода их љуљка. И кад их једном јаче захвати, покренуће их и однијети. Биће сви заједно – у заједничком гробу, у овој води.

Идем даље дуж обале и наилазим на другу људску кланицу. Велика скупма голих људи у води. Ране испод грла испрала им је вода па се бијеле; бијели им се кожа а црне им се само главе, затурене натраг, јер су им грла пререзана. Сваком је од њих испод грла прошао нож, и сви су они поклани.

Уз ову их обалу ево око десеторице. Збили се један уз другога, јер свезани су у једну жицу. До њих су други – а под њима у води трећи.

Опет врбак и опет их око шездесет, седамдесет. И сви којима видим лице, без очију су. Једноме је глава на обали, али само половина главе, а тијело му је у води. Одмах до те половине главе лежи у муљу гола десна нога, откинута у куку.

А тамо право, гдје се врбак разриједио, леже у води жене – пуно жена, пуно младих и старих глава, са косама црним или сиједим, с мјехурима ваздуха у коси, с голим кољенима, прсима, раменима. И тренутак, па понека из скупине заплови низ Саву – покрене је и однесе вода. Или покрене и однесе цијелу скупину голих и мртвих жена, свезаних у жицу – па личи све то на какво пловно чудо које човјек никад није видио, до ово данас на овој ријеци која се зове Сава. Вода их носи према матици. Долијеће врана и пада на њих, па вода тако и врану носи. Колико ли их је само ноћас вода однијела! А колико јуче, а колико сваки дан!

Ова је вода данас одвратна. Удаљио бих се од ње, али куд ћу? Кренем према оној ледини по којој су тапкале робијашке ноге, а тамо она иста слика на коју су ми очи пале чим сам у логор прекорачио; згасла. огњишта са остацима од хаљина, или гомиле крвава рубља, или неки рукав, неки женски стезник, нека дјечја чарапица… Па тако идем оним правцем који сам узео кад сам овдје ушао – и једва могу да издржим задах који бије из земље, из воде, из ваздуха, из траве…

Војници које сам добио у команди мјеста напустили су ме; кажу да не могу да гледају тај ужас, и један по један хватали су капију. Кажу да је друго нешто могли би, али то не могу. Даље ни сам нисам могао.

6.

Дочекала ме најзад Савина окука. Сава је овдје дубоко засјекла у простор који је хватао логор, и вода је у овој окуци мирна, широка и дубока. Али у

њој толико је глава, леђа и ногу да нити је широка нити дубока. И сва се та маса уљесила тако, да је горе над водом сухо. Сухо тако као на сплаву, а овај је сплав – авај! од људских тјелеса! А тијела су мушка, женска, старачка и млада. Кожа се на неким на сунцу скорубила. Негдје је црвена као црвен цвијет. На понеком модра, или црна, или масна – масна тако да се топи. Или једноставно исцијепана, па висе комади.

Неки су овдје нашли свој гроб раније, неки касније. А неки имају такав изглед као да су од овог часа у води, и да ће из ње изаћи. Али узаман…! – јер вода их окреће и покреће и све брже односи ка матици. И нико не зна гдје ће се – на којем мјесту, на којој обали; зауставити нечије родитељске кости!

Идем до зида, до оног мјеста гдје зид од логора излази на Саву. То није неки велики простор, али је ужасан због онога што се овог часа на њему види.. Јер ево на њему – ево преда мном новог гробља. Врбље, вода и људска тијела. Вода их љуљка и покреће па због тога изгледа као да су жива та тијела и да се мичу. Да се мичу тако као да ће нека од њих устати на ноге и поћи – и ено, са краја воде, са блатне обале, између пањева и врбовог грања један човјек устаје! Диже се горе као авет. Подеран је, мокар и кањав. Лице му је у мањама и старо. Мршав је и јадан, и изгледа тако као да је већ био једном умро, па неким случајем оживио и устао одоздо између мртвих. Видио ме је и дигао руке увис, вели да се предаје.

Устајањем једног живог човјека из овог бескрајног гробља у води био сам збуњен и преплашен. Стајао сам и гледао га, а онда полако пошао к њему. Рекао сам му да спусти руке и питао га ко је и одакле је, и како се обрео ту. Видим да је сељак. Видим да је неки сиромашак. И чекам да чујем шта ће рећи. Вели – да ту међу лешевима тражи тијело свога сина који му је заточен прије двије године. Па га тражи међу мртвима, не би ли га препознао. Али га – вели – досад не налази, или га је нашао а није познао. Оне што су даље од обале не може добро ни да осмотри, јер не види. »Па шта ћеш?« велим му тек толико да му нешто кажем, а он одговара да ће опет тражити и да неће отићи док не нађе сина. И остао је да га тражи. Поздравио сам га и пошао обалом, а он се опет вратио к води, сагнуо се и гледао доље. Помицао се полако с мјеста на мјесто – стајао, чучао и гледао… Понегдје би остао дуго – ваљда зато што му је нека глава у води личила на главу његова сина, или нека половина главе, или неки дио мушких груди, или нека рука, или нога-или… ! Ко зна у шта тамо све гледају његове очи, и какве су мисли у његовој глави, шта ли у души родитељској! Свак му може овдје личити на сина, и свако би од ових тијела могло бити оно које он тражи. Али оно што је сад извјесно јесте да он мисли на свога сина; да га замишља какав је био, можда још од раног

његовог дјетињства. Које је биљеге имао на себи, какве је имао руке, ноге, косу – али му очи није тражио, јер ови овдје сви су без очију, у очне дупље ушла им је земља. Много ће их видјети, и пред многим рећи: да није ово? Он се миче у једном правцу, а ја се мичем у другом правцу – а узалуд нам је обојици!

Преда мном је опет гробље – опет руке, ноге, дијелови, половине – и гола, а бијела женска глава, са које је убица огулио кожу. Каиш коже, и на њему коса, лежи по води, а коса је црна и мора да је била лијепа. Кожа се крајичком држи за главу, као каква баршунаста кићанка. Огуљена је ова нечија сестра, и утопљена. Има једна пјесма о утопљеници у којој брат вели: »Премного ти је воде, драга сестро, па се не усуђујем да пустим своју сузу.« То исто може да каже и онај отац онамо над својим сином: »Премного ти је воде…« Вода је данас овдје гроб. Безмијеран гроб – не копан, не мјерен, не ограђен. Иде одавде до друге земље, до под друго небо – дотле докле иду воде ове ријеке… Иде покрај села и покрај градова.

Наилази низ воду цијела скупина. Сви су повезани један за другога, и сваком су руке свезане на леђа. Иду ничице – тако да су им главе у води, а горе над водом леђа и руке, и на рукама жица. Свезане их односи вода – горе их у ваздуху прати врана, пада на ту суху тачку на води – и узлијеће. Не усуђујем се да учиним још који корак напријед, па се враћам и идем дубље у логор.

А овдје – дубље у логору, нема ништа до широка празна ледина. Идем том ледином и дишем дубоко, јер ваздух је овдје чистији: овдје сам далеко од воде, овдје нема ничега до земље, и на њој помало траве, неке кржљаве. Али нећу тако дуго ићи, јер на овој ледини у логору ево језера. Није велико, али се види да је дубоко – и у њему виде се лешеви, вире из воде и рекло би се да је језеро пуно лешева. Безброј босих ногу штрче горе, и само је на једној ципела – нека тешка цокула, једна једина међу толиким босим ногама.

Газим покрај згаснулих огњишта. Катран, уље, крпе и ништа…

Зграде су овдје разрушене. Миниране су. Гомиле цигле и малтера… тамо даље изврнута стражарница, тако даље пободена на кров, па изгледа некако смијешно у свему томе око ње тужном.

7.

Ево гдје се опет неко откида од земље и диже горе. Жив је, човјек је – и није један него их је више. Своје кораке управили су к мени, и ја их чекам.

Видим да су тек ушли у логор, јер су долазили од капије. Питао сам их ко су.

– Ја сам Ђуро Антолић из Банове Јаруге. Тражим жену Марицу и кћер Иванку – вели први. Сељак је, стар човјек.

– Ја сам Иван Послон из Краљеве Велике. Тражим родбину и сељаке из Краљеве Велике. Из моје је куће овдје доведено двадесет четири особе.

– Ја сам Марица Влашић из Плесна. Тражим овђе моју мајку Мију.

– Ја сам Мара Грудонић из Плесна. Тражим моју кћерку и снаху.

– Ја сам Мара Антолић. Тражим пријуМару Бајковић.

Преда мном су остаци зграде у којој је била ланчара. Све је сагорјело осим гвожђа, а гвожђе је. зарђало уцрњело. Свуда су локве и флеке од нафте, и трагови људски: ципела, капа, ногавица, огњиште – око огњишта недогорјели дијелови људског тијела, недогорјеле прње. Крај огњишта, као угарак који није догорио, лежи половина људске ноге – која је горјела па се угасила.

Хтио сам мало чиста ваздуха. И мало друкчију слику од ове, па сам стога кораке окренуо капији. Гледам је тамо пред собом.

Велика.

Страшна.

Врата од пакла.

У њу се само улазило, али се није излазило. Сем понеко. Тамо они мртви уз обалу покрену се и оду низ воду… Иду тако ко зна од када… И ићи ће цијеле ноћи. И сјутрадан. И ко зна колико још дана и ноћи! Неће Иван из Краљеве Велике наћи »двадесет четири« особе из своје куће. Неће Мара из Плесна наћи своју кћерку и снаху. Неће онај наћи своју сестру. »Премного ти је воде авај! па се не усуђујем да пустим своју сузу!«

Иначе је први дан маја. Година је 1945. Дан је лијеп. Сунце се клонило ка западу и грије благо. Сјај му пада по младу лишћу. Негдје далеко, такође тамо куд иде сунце, чују се топови.

Спустиће се на земљу једно тихо вече. Вјетар је почео већ да пири – онај широки, пролећни вјетар.

Сједим на некаквој гомили балвана и слушам човјека који сједи према мени. Могу за њега мирне душе рећи: да је умирао и ето опет оживио, јер такав је његов изглед..

То је један од преживјелих заточеника овога логора.

Нашли су га данас војници у једном од села око Јасеновца и довели да се потхрани и окријепи.

И сад је ту – сједи према мени, гледамо се и разговарамо – а вече долази, благ вјетар пири. Некако је чудно да су га довели баш овдје, у овај Јасеновац, из којег је једва главу изнио. Зове се Мартин Седлар. Могао би имати тридесет година. Испијен је, жут, слаб – лице му се од слабости зашиљило, и то ваљда још више откако се малопријe обријао. Држи прибор за бријање у руци, Чисти га и слаже у мараму – и прича ми, тако преко мараме, мирно и сабрано. Вели да је он један од првих заточеника које су усташе утиснули у овај логор. У логору је био – вели – од 11. септембра 1941. године. Био је – вели – гробар.

Ћутао је, а ћутао сам и ја, и ћутке га питао: шта је радио као гробар. Свезао је крајеве од мараме у којој је био бријаћи прибор, и почео:

»Шта сам радио као гробар у логору? То ви мене питате, а ту нема шта да се пита. Радио сам оно што раде сви гробари. А зна се шта гробари раде. Сахрањују мртве. Сахрањују оне који умиру, који погину. То им је дужност, и по томе се и називају гробарима.

Али ми смо се разликовали од таквих гробара, јер ми гробари у логору морали смо да закопавамо мртве и живе. А шта то значи, мој пријатељу, закопати у земљу жива човјека, то вама нико не смије казати. Нити ви можете икад то схватити. Нисам ни ја могао то да схватим. Био сам тада још здравих чула. Био сам тада загледан у живот а не у смрт – па се дугим годинама у логору све то окрене на другу страну. Окрену вам се једноставно чула! Окрене се једноставно све у вама. И оно што некад не бисте учинили ни за живу главу, сад чините сасвим мирно, јер ви више нисте човјек који има своја здрава чула, него сте човјек који нема чула – или су вам чула болесна.

Био сам у овом логору гробар.

Мислио сам да то ником нећу причати – ако неким случајем останем жив, а ево гдје сам остао жив и данас о томе причам вама. Причам и гледам вас како то примате. Да ви имате болесна чула, ви бисте све то слушали мирно – овако мирно као што вам ја причам, али су у вас чула здрава па сте

немирни. А видите, у логору човјек се смири. На свашта се навикне, јер отупи, оглуви. Па се помири чак и са тим да буде гробар.

Са групом гробара у којој сам радио на хиљаде сам их закопао – мртвих, живих, младих, смрзлих, задављених…

Закопао сам и свога оца: и он је био овдје заточен били смо заједно заточени. Оца сам покопао 20. јануара 1942. године. Био се смрзнуо ноћу у бараци, и умро. Мислим да му је смрт била лака, јер код смрзавања ништа се не трпи, него се само пада у сан – а то ће рећи умире се. Мислите да ми је било тешко кад сам из бараке износио свога оца да га укопам – није пријатељу, ништа нема ту тешко, јер ми који смо покопали толике жртве, нисмо више имали осјећаја ни за оно што се зове туга, ни за оно сто се зове радост. Нисам се много ни питао је ли то мој отац.

Јер човјек се тамо… јер човјек се тамо у логору поживинчи. Тако га тамо поживинче, да он више не зна за односе сина према оцу и оца према сину, према кћерки, према пријатељу – јер, кажем вам, замру чула. Замре оно што је у вама људско.

Умире, просто, у вама човјек.

А рађа се, просто, у вама живина. Јер вас они тамо поживинче. Сахранио са га, мога оца, као сваког од оних које сам до тада био сахранио. Јер човјек вам. ту зна, да то исто сјутра чека и њега… Да ће сјутра и њега – исто тако смрзлог, исто тако закланог, исто тако задављеног, изнијети и закопати.

Јер је то тако…!

И дани ту нису важни, није ти важно кад ће то бити, који дан прије или касније – али знаш сигурно да ће бити! Знаш да ћеш овдје умријети. Јер то што бива са осталима, биће и са тобом. А је ли онда важно кад ће бити. Да имаш чула, да осјећаш, може бити да би било важно.

Али вам они убију чула!

И то је прво што настоје да постигну. И кад то постигну, ви видите како је човјек занијемио. Како наједном пада у ћутњу – не збори, не мисли, не плаче, чак се и не миче са свога мјеста сем кад мора, кад га тјерају – а то значи да су у њему замрла чула, сем једног јединог: оног које га подсјећа на смрт, које му казује да ће умријети. Па вам тако човјек личи на камен. Сједи као камен и некуд гледа, гледа тупо, а послије глупо, па све глупље, па све луђе, и најзад му је свеједно… докле ми гробари не дођемо по њега и не однесемо га.

8.

Ту си зато да чекаш, а то што чекаш… то је смрт.

И најчешћа ријеч у логору била је та ријеч: смрт! С њом смо се шалили. Јер ми смо сви били живи лешеви – »Мртви на одсуству«, како су неки говорили.

Човјек на слободи шали се са слободом, са животом, са свим што је око њега – овдје у логору човјек се шали само са смрћу, јер ту се не живи за живот него за смрт!

Ту је човјек као у каквој чекаоници, у којој чека на свој ред… У којој чека на свој воз. И да почем имате сат, ви бисте стално гледали у бројке да видите колико касните. И свак је само у логору вјеровао тако: да је у великом закашњењу!

То чекање смрти било је тешко.

Леже тако људи у бараци, а они – усташе, долазе ноћу и буде их; долазе са списком њихових имена и прозивају их.

Оне које прозову одвешће у смрт.

Та одвратна ријеч »ликвидација« тада се много употребљавала.

Лежиш гледаш из свога лежаја онај списак у његовој руци и слушаш имена која прозива. И свак чека да и сам буде прозван. Јер једне ноћи биће прозван – и то никако не може избјећи, па мисли да је управо. та ноћ дошла. Гледа како они што су прозвани устају, и како их тамо усташе вежу. Како им руке вежу у жицу – по тројици, по петорици, по осморици у једну жицу. И нико не зна ко ће бити прозван и свезан, и за ким ће мјесто остати празно. Али свак зна да ће и његово једне ноћи остати пусто! Сви смо се на то припремили, и треба само дочекати другу ноћ, трећу ноћ – неку ноћ, а оне брзо долазе. И ми знамо да између нас овамо који остајемо до једне ноћи, до оне наше посљедње ноћи кад ће нас прозвати, и оних што су већ прозвани и одведени преко Саве гдје ће бити убијени и нема неке друге разлике сем те што смо ми још овамо, да тако кажем – с ове стране Саве, а они су већ тамо са друге стране Саве – у селу Градини, гдје убијају.

Јасеновачке жртве: Потресне слике да се злочин не заборави

Јер граница овдје између онога што је још живот, и онога сто је већ смрт мала је, незнатна је.

Разлика је између живих и мртвих само у томе што су мртви већ прешли Саву, а живи имају тек да је пређу!

Зато су се људи и осјећали као да су у каквој чекаоници у којој чекају…

Чекају и слушају преко воде пушке… И знамо – кад тамо пушке пукну… то су одведене стријељали. То је у ноћи изгледало грозно – тај плотун пушака кад проломи тишином. Понавља се из ноћи у ноћ, па се људи на њега навикли.

Горе је кад се не чују тамо пушке.

Кад се мјесто пушака чују гласови.

Они људски гласови који значе ужас.

Када запомажу, кад од бола вриште – када ноћ испуне јауцима. Тада је сваком јасно да не стријељају. Него да спаљују. А то је било од свега најгоре. Од сваког умирања најтеже.

Одсјев пламена видио би се на зидовима зграда у логору. Ми смо тај одсјев гледали кроз пукотине, кроз рупе на баракама. И слушали смо отуд гласове: никад човјек није чуо такве људске гласове! То више нису били људски гласови, а ни животињски. Ништа живо не испуста из себе такве гласове као сто су били они што су долазили с друге стране Саве, из

Градине. Нису то били појединачни гласови, него је то било мноштво гласова. Тужних гласова. Не знате каквих гласова. Таквих да од њих излудите! А све то трпе они који су лежали покрај вас. Знате их све. Знате им имена. Знате одакле су и какви су. А сад су ето тамо… У оној су ватри. Одсјај њеног пламена бљеска по зидовима. А до прије којег тренутка лежали су ту покрај вас у бараци. И били прозвани и одведени. А они што су остали – од оног сјаја што долази с друге стране виде кријући рукама очи. Па се тако моле богу у руке. Моле се гласно Богу, па гласове помијешају са гласовима оних које спаљују, и ви чујете нешто што нисте никад чули! Улазе вам ти гласови у уши, улазе вам под кожу – и ви не можете да дишете. И не можете да замислите да ћете ишчекати другу ноћ, идућу ноћ – кад ће усташе опет доћи са оним дугачким списком имена, са жицом да вежу, и са упереним пиштољима. И од свега тога губите свијест. Човјек је ту, кад дуже остане, и иначе без свијести о себи, без свијести о другоме, јер га – рекао сам вам, поживинче. И ту вам човјека није страх од смрти, него од тога каквом ће га смрћу уморити.

Рекао сам вам да је она од ватре најгора. И стога многи – кад чују оне јауке преко воде, и виде отуд одбљесак ватре, не чекају другу ноћ, идућу ноћ, своју ноћ – ноћ такву… него се сами убијају. Хоћу да кажем вјешају се. Ништа је то било објесити се кад уз зидове и прозоре сине онај одсјев ватре… Видиш тада како се људи баве сами собом. Никоме ништа не говоре, нити им се ико мијеша у то што су наумили да учине…

А шта видиш изјутра? Видиш како неки висе о тавану бараке као свијеће. Ти су своју муку прекратили. Ти идуће ноћи неће слушати оне јауке. У сваки нерв био нам је ушао онај јаук. И гдје год били, и шта год радили у ушима нам је јаукало, запомагало, вриштало…

А када се отуд не би чули јауци, него би се чули плотуни, људи су били мирни. Знали су да то одведене стријељају, и били су мирни. Јер стање је у логору редовно, и ништа се није десило преко реда!

Сем ако изузмемо логор »3 Ц« у којем се увијек нешто дешавало. Логор »3 Ц«! Шта је то? То је дио пољане ограђен жицом. То је једно одјељење логора, најгоре његово одјељење. Около је жица, горе небо, доље земља! Ни тавана, ни патоса, ни зида. По живима и мртвима ту падају снијег и киша – ноћима, данима, недјељама. То је био најстрашнији логор.

Био сам четрдесет прве и друге у зиму гробар. По четрдесет смрзнутих за једно јутро износили смо ми гробари из »3 Ц«. Скорубили би се. Дошли би као да су од дрвета. Јер били су се следили. Неки су се били савили у клупко – било од глади, било од студени и тако се следили. Друге је

друкчије лед хватао. Већ према томе шта је ко радио онда кад се смрзавао – да ли је сједио, стајао, лежао… И ма колико их данас изнијели, бројно стање се није мијењало – јер у »3 Ц« стално су уводили нове жртве. А најгоре је стање било онда кад су их кажњавали. Рекао сам вам да је то било одјељење за политичке кривце, па су га због тога често кажњавали. Казна се састојала у томе, што су »3 Ц« остављали без хране – а то је значило да имају да умру. И умирали су. Понекад се ово одјељење сасвим испражњавало, и то тако што би заточеници помрли од глади, или би се смрзли, или би их побили – и одмах затим пунило се новим жртвама. Циљ је ту увијек био један, да се логор испразни и опет напуни. Гласови који су за вријеме трајања казне долазили из »3 Ц« били су страшни. Никад тако нешто човјек није чуо. Нису то били гласови као они из Градине кад спаљују. Него друкчији, а не знате какви. Ако би рекли даје плач… -то није плач… Ако би рекли да је запомагање. – није ни. То. Није ништа од онога што сте чули. Него је као какав тајанствени хор у ноћи, за који не знате откуд долази, ко га пјева, и коме је намијењен да га слуша. Рекох вам хор, али је боље да кажем – мрморење. Једно бескрајно мрморење у ноћи… Једва чујни гласови оних што умиру. Ту ријечи не можете разабрати. Ту ријечи, рекло би се, и нема. То су само људски гласови, смијешани с вјетром.

Падао је снијег. Ја сам спавао заједно са мојим оцем и ноћу с њега скидао нападнути снијег и слушао гласове из »3 Ц«. Мрморе. А ноћ је. Тама. Пада снијег. Чујете њих и вјетар… А изјутра кад почну чекићи и стројеви, ти гласови се изгубе у буци, али не престају ни тада, јер људи се и тада боре са животом и смрћу, не могу да прекрену ни тамо ни овамо – па јаче мрморе. Гледао сам како се ти људи из »3 Ц« збију у гомилу од студени и глади – а по њима одозго нападао снијег. Вире испод снијега, вире им отуд главе. Па тако личе на какве окамењене бијеле гомиле, али не људи, него нечег другог.

9.

Живи су. То се види по њиховом тромом мрдању; мрдају онако као овце кад се на сунцу збију једна уз другу, па се забрекћу и заљуљају. Али се види и кад ће који умријети: данас, сјутра, за који дан.

Видјело се то по њиховим отеклим јабучицама.

Гробари су им то и говорили: да се припреме… Погледали би им отекла кољена, отекле јабучице, и већ знали дан кад ће доћи по њих. А њима је било свеједно кад ће умријети; било им је тако као да се то њих не тиче. Јер они су били изгладњели толико, да су се били поживинчили.

Глад има своју моћ!

Глад је тим људима свијест затупила.

Промијенила им је њихов изглед. Били су отекли, и од отеклина личили на какве трупине. Готово нису могли ни да зборе. Позаборављали су ријечи. А кад се сјете ријечи, не могу језиком да је изговоре, јер су им језици отепали, одебљали, укрутили се. И не говоре ништа. А и немају шта да говоре, па ћуте. И види се да су сасвим оглупавили. Па се чуде кад им гробари пруже покоју кашику каше. Не вјерују да им неко може пружити кашику каше! И не гледају вас друкчије него тако да се престравите, а кашу не узимају устима, него цијелим својим тијелом.

Лица им нису имала боју људских лица; лица су им имала боју земље – имала су у себи нешто земљано, и била су им жута или црна. И цијело њихово стање било је тако да га више нису могли да издрже. Пели су се уз жицу којом је »3 Ц« био ограђен само зато да их усташа види и убије. Био је то начин да окончају што прије своју муку. Прво би се одлучио један и стао да се пење уза жицу, а затим би пошли и други. И ако их усташа не би убио, падали су одозго са жице, јер нису имали снаге да се одрже.

Одијела су им била све саме крпе. А то је долазило отуда што су усташе свлачиле боља одијела са живих а давали им одијела са мртвих. Храна им је одговарала одијелима. И ако можете да замислите таква одијела и такву храну, онда сте замислили заточеника из логора »3 Ц«.

Поменуо сам храну: она је била једнолична. Увијек иста. Дневно петнаест дека каше од кромпира; ни сољене, ни машћене. Јер та храна и није за то да се прехраниш и жив останеш, него да изгладниш и да умреш. Јер то и јесте крајњи циљ логора – да умреш!

И ви видите како у слободним часовима групе заточеника ходе по логору и гледају у земљу не би ли нашли ишта што се може појести. Иду тако као стадо оваца кад тражи траву…

Они заточеници који су радили у кожари добијали су нешто више хране – они су дневно добијали по тридесет дека кукурузне каше, а понекад и месо у каши. Ова разлика у храни долазила је отуд што је кожара важила као један протекционашки погон у логору, а то отуда што су заточеници у кожари израђивали за усташе ципеле, чизме и кожне капуте.

Рекао сам да су од глади и зиме заточеници често умирали. Али то није био једини начин да се људима одузме живот; било је толико тих начина

убијања да их не можете побројати. И ви једноставно видите да је неко сјео и измислио нов начин узимања људских живота.

Тако је једно вријеме била у употреби Пићилијева пећ. Шта је то – »Пићилијева пећ«? То је један начин убијања. А шта је у ствари била та Пићилијева пећ то никад нико није дознао. Према томе, не зна се каква је била. Ми који смо овдје од почетка логора, видјели смо да се лијево од капије гради некаква зграда – односно да се проширује циглана. Радили су тамо заточеници, а инжењер је био усташки пуковник Хинко Пићили. Послије смо дознали да су то тамо код капије начинили некакву пећ. По инжењеру Пићилију, према чијем је плану грађена, добила је име »Пићилијева пећ«. Нисмо тада још знали шта је то – а послије, кад смо дознали, грозили смо се и при самој помисли на ту пећ. Јер у тој су пећи спаљивали.

У зиму – 1941. године, био је велик прилив заточеника. Доводили су их из разних крајева. Нису имали куд с толиким људима, па су их убијали чим би их у логор довели. А најбржи начин, узимања била је та пећ. И дању и ноћу доводили су колоне заточеника, а логор није могао да их прими – па их је примала та пећ. Логор није могао да прими више од 5.000 људи, и сав је вишак ишао тамо… Уз то, била је зима студена – па усташе нису могле жртве закопавати у земљу, јер се земља била смрзла, а нису их могли ни бацати у Саву, јер се Сава била заледила. Према томе. тражио се кратак поступак са људима. А тај поступак била је та пећ. Ту се вријеме није губило. Ту се све брзо свршавало. Безброј пута сам чуо ноћу камионе како се заустављају пред том цигланом – а послије би се чули безбројни мушки и женски гласови како запомажу. Било је то редовно ноћу.

Понекад би се, кад их тамо довезу много, писка и јауци чули до у зору… Били су то страшни гласови. Тужни и смијешани, а због тога што се чују кроз ноћ – језиви. И што би се јутро више ближило, то су и ти гласови бивали све тиши. Док најзад сасвим не престану. Не чујеш их. И видиш како долази дан. Још један дан. Без многих…! Од њих су изјутра остајали само њихови трагови око циглане: капе, обућа, женске хаљине, опанци, сељачке торбе.

Ови људи, овако напречац побијени, нису ни увођени у спискове логораша. Њих нису ни сматрали заточеницима, њих су ту довели само зато да их побију.

Но, правог и сталног списка заточеника у логору није никад ни било. А није га ни могло бити, јер су се у логор из дана у дан, из ноћи у ноћ доводили живи и исто тако из дана у дан и из ноћи у ноћ из логора

износили мртви. Тако се никад није знало неко тачно бројно стање заточеника. Постојали су спискови – али су то били они спискови у које су уводили само занатлије и стручњаке како би их распоредили на радове. Но, ти људи нису ту доведени да би радили. Него су ту доведени да би били уништени. Да ту умру. И највише је умирало Срба, Јевреја и Цигана. А начини на које су лишавани живота – реко сам вам прије, били су различити. Поменуо сам Цигане. И они су завршили на мучан, на страшан начин. Побијени су у јамама. Но и други су убијани у јамама, али Цигане помињем зато што су сви они свој живот завршили у јамама..

Шта су то јаме?

То су рупе ископане у земљи. Ископане зато да се у њима побију људи, да буду гроб људски. Дугачке су неких шест метара, широке око два метра, а дубоке за људски раст.

Градина и Кречана преко Саве у Босни биле су пуне тих јама.

У њих би угурали свезане заточенике, потпуно голе – заједно све скупа: људе и жене – збили их једно уз друго у стојећем ставу, и кад би их тако стијеснили да се ничим више не могу мицати, стали би да их ударају маљевима по главама. И ударали би их толико дуго, докле би се чуо иједан живот, иједан глас.

10.

Рекао сам вам за Цигане… Сви су они завршили у тим јамама. Њих су убијали сами Цигани. Они Цигани које су усташе одабрали и припремили за убице и гробаре осталих Цигана. Тих одабраних, тих убица могло је бити око тридесетак. Били су јаки и млади људи Дружили су се са усташама и много су пили. Пили су заједно. Цигани су усташама свирали и пјевали – развесељавали су се заједно и пили заједно. И Цигани су – те убице и те пијанице, који су уједно били и гробари – такође били обучени у усташку униформу. Били су им пришили чак и неке чинове. А ти чинови, па униформа, па пиће и дружење са усташама било је довољно да тридесеторицу Цигана претвори у убице осталих Цигана. Усташе су им говорили да буду вриједни у своме послу па ће их пустити из логора, и они су у то и вјеровали. Осјећали су се старијим и важнијим од осталих гробара у логору, а то због тога што су били у усташким униформама. Они су уз пиће и друго добили и добру храну, како би свој посао обављали што послушније, то јесте побили остале Цигане – и они су тај посао завршили већ 1942. године, тако да је логор при крају те године био сасвим без Цигана. Њих тридесеторицу ликвидатора на крају су ликвидирале усташе.

Уштица, место где су затваране ромске жене и деца током 1942. године (Фото: Спомен подручје Јасеновац)

Цигани су покопани у Уштици. А одмах до њих, ту у Уштици, покопани су ђаци и студенти.

Било је то године – 1942. Ђаке и студенте из Загреба спроводили су кроз Јасеновац у Уштицу, да их тамо побију. Гађали су кроз град у њих из пушака као у зечеве. Била је то страшна сцена. Био сам тада гробар, па су ме усташе са групом гробара водили у Уштицу да их покопамо, и тако сам гледао како их кроз град бију из пушака и како из кућа излазе жене и моле усташе да их не убијају; грлиле су их, плакале, али им није помагало. Били су млади људи. Били су повезани у жицу. Ишли су несигурно као да ходе

по зраку. Оне које усташе нису гредом побили, одвели су на »мртвачки парк«. Тим именом смо звали пловни парк на Сави. А тај пловни парк на Сави служио је за превоз с ове стране воде на ону страну, а то значи у смрт. Састојао се иначе из компи. И кад су ти младићи стали на компу и компа запловила ка оној другој обали – ка Уштици гдје ће им узети животе, они су се умирили. Наслонили су се један на другога и тако се држали да не падну.

Ћутали су и гледали у своју смрт…

Била их је компа пуна. Гробница им је у Уштици, до гробнице циганске.

То су била убијања у групама, у мањим масама.

А било је и друкчијих одузимања људских живота, било је правих погрома. Било је јуриша са оружјем и оруђем у рукама на заточенике, да је изгледало да нико ту жив неће остати. А то што су усташе извеле 25, 26, и 27. децембра 1941. године – на Божић, личило је на уништење цијелог логора. А логор је тада био пун. Било је зимско вријеме, па није било пољских радова. Људи су сједили у баракама, а они што су били у »3 Ц« сједили су на ледини у жици. Док најједном – ноћу из-међу 25. и 26. децембра, усташе отворе ватру на сваког кога су видјели – на наше бараке, на »3 Ц«, на женски логор. А људи немају куд да побјегну. Куд ће они са пољане окружене жицом која се зове »3 Ц«? Лежали су на земљи и чекали шта ће их снаћи. А могло их је снаћи само то – да погину. И изгинули су.

Или они у баракама… Кроз бараке пробијају танад – и ви немате куд да се склоните. Па, чекате. Неки су устајали и узимали правац било који да побјегну, али су на стражарницама били усташе и отуд их убијали. Логорски круг био је пун мртвих. То опште убијање трајало је три дана, и ми смо вјеровали да су одлучили да нас све побију, и да ће то бити крај логора. Ми који смо остали живи, сами смо се чудили како смо остали. Ја сам лежао у блату међу лешевима у кругу ланчаре и ту остао. Двадесет осмог децембра дан је био миран. Тога дана нису убијали. И прво што су учинили било је да су нас гробаре призвали на приступ и наредили нам да по кругу покупимо лешеве у »3 Ц«, у баракама, и покопамо их. Морали смо најприје да са лешева поскидамо све од обуће и одјеће што је имало ваљало. Тако смо их односили полуголе и голе. Све што је било у баракама било је крваво: постеље, зидови, патоси.

Пошто смо очистили логор од лешева, наређен је општи приступ заточеника. На овом приступу говорио је усташки генерал Макс Лубурић. Рекао је да се ово што се десило посљедња три дана више неће десити. Да

је ОВО радни логор, и да ће трајати толико колико и рат. Али они који се буду добро владали, изаћи ће одавде и прије него што се рат сврши. Да је у логору рад обавезан за свакога, и да ће се са бољим радом побољшати и исхрана заточеника. Али – овдје у логору има и старијих људи, има болесних и немоћних, и да није право да терет рада пада подједнако и на њих као на здраве и јаке. Јаки треба да раде теже послове, а слабији лакше. И затим питао је ли тако, а људи одговорили да је тако. Затражио је затим да они који су за лакше радове стану на страну, и људи су се издвојили и стали. Свак је хтио лакши рад. И нико ништа није слутио. Он је затим затражио да се и родбина издвоји и стане уз оне који су били за лакши рад – нека буду свој са својим. И родбина, пријатељи, и тако даље прилазили су својима. То је за многе заточенике био изузетан догађај. Један тако рећи немогући догађај. И многи су тако и повјеровали: ето краја рата, ето њих кући. Јер у логору се, уз све друго, постаје често и врло наиван. А ту није требало много памети, па да човјек у то не вјерује, и да се упита о каквим се то радовима ради сада кад је настало зимско доба и кад су радови на пољима завршени. Али да је неко било чиме изразио своју сумњу у то, био би нападнут од заточеника. Јер људима је било потребно да у нешто вјерују – и многи су у то и повјеровали.

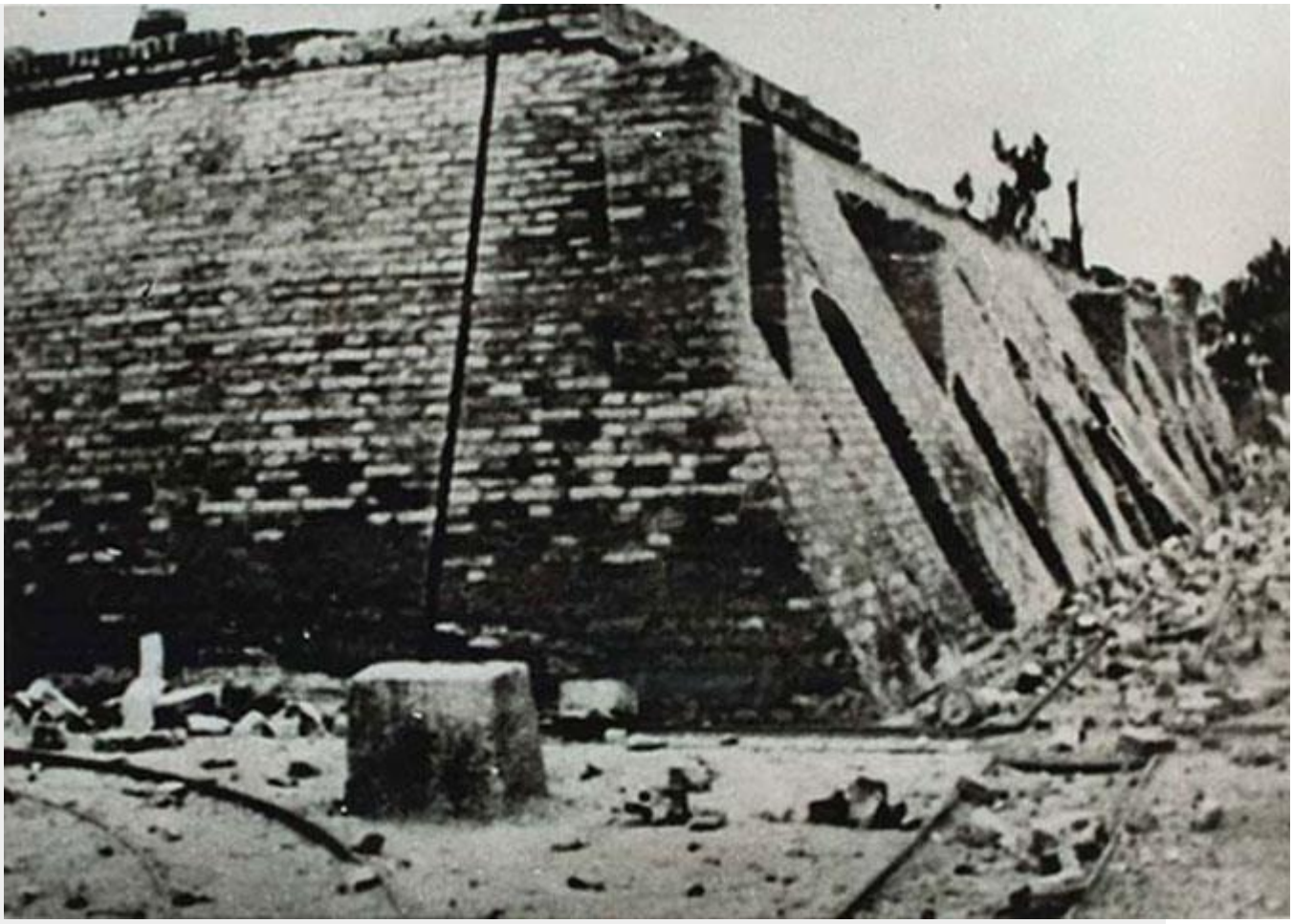

Пићилијева пећ, Логор III Циглана Јасеновац (Фото: ЈУСП Јасеновац)

Осјећало се да се нешто дешава, да је настало нешто ново… Јер загарантованост живота у логору било је нешто немогуће, а сада је живот загарантован – вјеровали су лаковјерни.

Тако је на ону страну одређену за слабије стало око хиљаду и по људи. Тим људима придодата је болница и они што су на поштеди. И кад је са свим тим одвајањем и постројавањем људи свршено, оним слабим – оној хиљади и више људи речено је да ће ићи у Ђаково. Али нису отишли у Ђаково. То је био само изговор. Сви су још исте ноћи побијени пред логорском капијом на обали Саве.

11.

За касније одвођења група из логора људи су говорили: »Одоше у Ђаково!«- што је значило да их воде на убијање.

И ви видите, да су сви ти људи који се крећу по логору осуђени на смрт, већ самим тим што су ту, да су сами живи лешеви у које је сваки усташа могао пуцати кад зађе међу њих – у кога хоће. А других поступака ту у логору као да није ни било, сем тога пуцања у људе. Псовке и туче ту не могу бити никакви поступци. То није ништа. Па и кад неког убију, то им је тако као да се није ништа догодило. А нико ту није ни мислио да се нешто догодило кад човјек погине. То не значи нешто за мишљење и размишљање – јер логор има свој систем, тај систем је стално уништавање и стално принављање људи.

И ништа друго.

За убијање добијају се чинови. И послије масовних убијања усташе су пришивали више чинове. Ту човјека и нису довели због другог, него да га убију. Ако прије тога не умре од болести, рецимо од тифуса који се био раширио.

Од тифуса су многи боловали, многи су од њега и умрли.

Умирали су по баракама и у »3 Ц«. А ако неко мало дуже болује, они му болест прекрате убојством.

Постојала је и болница. То је спрва била једна стара барака. Постојала је само формално. А једнога дана стали су да је уређују, да је дотјерују. Дознали смо због чега је то уређују: имала је да дође међународна комисија. Окречили смо је, орибали подове, опрали врата. Радили смо око те болнице дан и ноћ. Усташе су том приликом побили око шездесет болесника из те болнице, оних који су својим јадним изгледом одавали

право стање логора. Затим су у болницу унесени нови кревети. Унесено је и све друго што је једној болници потребно. А онда су – на крају, у болницу на нове кревете и у нове постеље уведени нови болесници. Али они нису били болесни, они су били здрави људи – колико у логору неко може да буде здрав, али су и такви јадно изгледали, и имали да представљају болеснике.

Тада смо добили и нове логорске бројеве. Били су врло ниски, како би се прикрило право бројно стање логора.

Забрањено нам је да с комисијом говоримо. На свако питање имали смо одговорити: "Ја сам број тај и тај". Али комисија није ништа ни питала. То и није била комисија, то је било неколико њемачких официра, усташки часници и неке жене из Загреба.

Послије ове комисије болница више није постојала.

Неко вријеме – године 1941. и 1942. у логору су били завели богослужење. За католичку цркву била је уређена једна соба, а исто је тако и за џамију била уређена једна соба. Поп је био неки Звонко Брекало. Умро је од тифуса. А хоџа један заточеник. Усташе су га униформисали, дали су му чин сатника – а одмах затим ликвидирали га – објесили су га.

Једно вријеме су вјешање били узели као систем ликвидирања. Али се тај систем није дуго одржао као сталан сем као повремен начин узимања људских живота. Јер им то вјешање није било практично, имало је много својих мана – није било подесно за брзо и једноставно убијање великих маса заточеника. Јер око вјешања има се посла. Има се посла и дуго траје, а они су хтјели брзину – и ко је ту имао времена да у земљу побија direke и од конопаца прави замке, па друго уз то – а њима је све то било сувишно. Једно вјешање заточеника извршено је у јесен 1944. године. Усташе су били измислили да се у логору спрема изнутра напад на њих. И због тога тобожњег напада наредили су општи приступ свих заточеника. Тога су дана, пред нама свима док смо стајали у логорском кругу, објесили двадесет и једног заточеника. Вјешали су их о бандере и неко вратило од жељеза које је било постављено одмах испред барака. Вјешање је вршио сам усташки пуковник Пићили. Рекао је да су ти који су објешени били партизани. Сјутрадан су објесили још петорицу, а дан касније још тројицу. Рекли су и за њих да су партизани.

Након кратког времена поново су наставили да вјешају. Али овај пут нису вјешали на приступима, а то ће рећи пред свим заточеницима, него у

ћелијама. Гледате кроз прозор и видите унутра како лешеви висе. Биле су грозне те слике.

Ја сам се прије него што сам логорисан бојао лешева. Нисам могао да гледам лешеве. Али сам се у логору навикао на њих. Ми смо се овдје у логору једноставно сродили с лешевима. Спавали смо уз њих, сједили, јели, прескакали их у пролазу као људе који спавају у тијесној просторији па их једноставно не можете мимоићи. Човјек се навикне на то – да кажем друштво лешева, па нити су му досадни нити му сметају. Ако мислите на то како смо подносили задах који лешеви из себе пуштају… па у том задаху лешева ми смо стално живјели и сви на лешеве задисали. Тијело наше, одијело, земља логорска, бараке, постеље, крпе, све се то било надојило задаха из лешева. И земља сама. И ви нећете наћи ни једну стопу логорске земље а да на њој није просута људска крв и пао људски леш. Пао и трунуо.

И у сваком од тих лешева ми смо гледали сами себе.

То исто ћемо сјутра бити и ми сами. И то што нас сјутра чека нимало нас није плашило. Људи се у логору не плаше смрти. Умријети у логору није ништа ново – то је оно што се стално дешава, и то је готово једино што се дешава…!

Да се вратимо на почетак.

Рекао сам да су она велика вјешања дошла као казна због тобожњег покушаја да се припреми ослобођење заточеника нападом изнутра, а помоћу партизана споља. Је ли се уистину нешто тако спремало, мени није познато. Може бити да се на нешто тако и помишљало, па и да се нешто и предузимало. Знам да су казном вјешања кажњавали у случајевима покушаја бјекства из логора. Међутим – не зна се да ли се радило о правим покушајима бјекства, или су усташе то сами измишљали.

12.

… Са ванјских радова понекоме је и успијевало да побјегне, али су се усташе за свако такво бјекство страшно светили овамо нама у логору. Ти ванјски радови – са којих је понекоме полазило за руком да побјегне, били су углавном пољопривредни, затим радови на подизању насипа дуж воде Струга. На Стругу се био успоставио и посебан логор са око двије хиљаде заточеника.

Храна је заточеницима на подизању насипа била врло слаба, на дан око два-три кухана кромпира. Овај логор је најзад ликвидиран убијањем заточеника, а око четрдесет их је нашло смрт у мутним водама Струге.

Градио се још један насип – Савски насип. Заточеници су се на овом насипу борили са мутном водом и житким блатом и у томе блату остављали своје кости – јер су се заглављивали, и онако гладни и некадри нису могли да се ишчупају из муља, па су ту и остајали. Тај је Савски насип пун лешева. Сава је понекад нагло надолазила и односила сву земљу са насипа – заједно са заточеницима.

На овим ванъским радовима највише су убијали у касну јесен, пошто се послови заврше па им више заточеници нису потребни за рад. Тако је четрдесет прве године по завршетку радова у Крапи одједном побијено неколико хиљада заточеника. Оставили су само оне који су као стручњаци могли да раде у кожари.

Исто су тако четрдесет прве године поубијали заточенике логора Јасеновац број два. Тај логор је био у шуми између Јасеновца и Новске и бројао је око три стотине Срба и осам стотина Јевреја. Исте године ликвидирани су и логори у Јабланцу, Ферићанцу, Окучанима и Бистрици.

Женски логор у Млаки завршио је тако – што су заточенице биле поклане и побацане у Саву. Ово је извршила трећа сатнија усташке одбране, заповједник јој је био неки натпоручник Елес.

Ми смо дознали о свим ликвидацијама заточеника у логорима, али нисмо дознали шта је бивало са сељацима који су довођени у Градину, Уштицу и на Саву више логора. Тамо су довођена по цијела села. И та села логор нису ни видјела, па се зато не зна ни њихов број. Било је много оних који су побијени одмах пред логором а да у логор нису увођени – као што је био случај и са око двије хиљаде заточеника из земунског логора које су Нијемци предали усташама.

Човјек у логору много види, али све не може видјети – јер шта ви знате кога све то доводе на обалу, чујете како се воз зауставио и како локомотива брекће, и знате да су то тамо доведене нове жртве. Наједанпут чујете усташке псовке, плач женски, врисак, запомагање, писку дјеце; и јасно вам је да то тамо усташе убијају.

А понекад није тако – него тамо на Сави чујете шкрипу компи и шлепова и знате да то превозе жртве преко Саве у Уштицу или на Градину да их тамо

побију. Кроз ноћ отуд чујете пушке и стројнице и како запиште људски гласови.

Женски гласови се увијек јаче чују.

Жене пред смрт више протестују него мушкарци. А новодоведени заточеници више од старих. То долази отуда што су се стари заточеници навикли да смрти гледају у очи – и што се њихов живот у логору из дана у дан, из мјесеца у мјесец, из године у годину стањивао и стањио толико, да се прекине као конац… Према томе стари се заточеници смрти као смрти нису бојали, него су се бојали начина умирања, то јесте средства којим ће бити уморени.

Ломаче су – да се поубијани спале и за њима не остане траг ни на земљи, ни у земљи – уведене касније.

Кад кажем ломаче, ја ту мислим на спаљивање великог броја лешева. А највише их је спаљено 16. априла 1945. године на Градини с друге стране Саве. Тамо су најједном почели да превлаче велике количине нафте, бензина и дрвета. Говорило се да се тамо гради нови логор, у који ћемо се преселити, јер је логор Јасеновац бомбардован. Гледали смо ноћу како тамо – преко Саве, у Градини, горе велике ватре. Чинило се да се пламен диже до неба.

Тамо преко Саве прво су превезли жене из женског, зиданог логора, побили их и спалили. Гласови који су отуд долазили били су страшни. И прије су отуд долазили гласови кад убијају, али ово је било нешто друго. Тамо гробари нису требали. Па због тога нико жив не зна шта се дешавало на Градини. Знали су – али нису стигли да кажу, они у гвожђе оковани заточеници који су тамо превозили нафту и бензин, али они су били строго одвојени од осталих заточеника. На крају су усташе – пошто су побили жене из женског логора, побили и њих.

Тамо су, на Градини, побијени и Сарајлије. Било их је око три стотине шездесет. Били су скоро све сами Муслимани. Из Сарајева их је овамо довео Лубурић.

Ваздан је начина на које су људи завршавали свој живот у логору. Ко би их знао набројати: пушка, нож, сјекира, ватра, вода, јама, конопац, маљ и друго. Најзад је усташама било досадило да толике људе убијају на један, два, три или колико хоћете начина, па су тражили новину у томе, тражили су да разбију досаду убијања. А измислити нови начин није била лака ствар. Зато су по логорској усташкој сатнији разгласили да треба пронаћи

нови начин ликвидирања заточеника. А то је значило да не треба људе убијати тако да одмах умру – као што умру од пушке, него да жртва дуго умире, да се добро измучи прије него што умре. Тражили су, али ништа ново нису налазили. Била је то права утакмица. Као и свака друга утакмица. И сваки се усташа занимао тим изумом. А ми – заточеници, за кога се тај изум и изумијевао чекали смо и гледали шта ће из тога да испадне. Нимало се нисмо бојали тога усташког изума. Кад за два-три дана не би ништа, почесмо да вјерујемо да ништа ново не могу ни измислити.

Но једне вечери видјели смо како је један усташа сав сретан. Изуми чине људе сретним. Јер они су свједочанство да човјек може да створи нешто што други не могу. Ишао је ка једној групи усташа која је стајала пред бријачницом. Носио је у руци неки мањ, и зашиљен колац, дугачак једно тридесет центиметара. Био сам близу, па сам чуо овакве ријечи: »Господине заставниче, мислим да сам успио…« Подигао је шиљату страну коца увис, окретао га и по казивао као трговац муштерији своју робу, и узвикнуо убијеђен да је успио: »Ево изума!«

Колац је ишао од руке до руке, али нико није могао да одгонетне шта има да значи тај шиљати кочић. Њихова га је ћутња нервирала. »Шта се буните! Овај се оштри крај забоде у браду, а у овај тупи се удара кундаком од пушке докле колац не прободе до мозга«. Сваку примједбу угушивао је својим љутитим гласом: »Како то да већ једном не схватите?«

А једно су схватили сви, да ће се средство показати најбоље у примјени. Тако су људима одузимали животе на разне начине.

13.

Један мали број је погинуо од бомби. Енглези су логор два пута бомбардовали. Од првог бомбардовања погинуло је шеснаест заточеника, а петог априла 1945. осам заточеника. Колико је усташа погинуло не зна се, али се може претпоставити да их није много погинуло. Енглези су бацили бомбе на управну зграду, а не на заточенике, али – биће да су промашили?«

Вече се спуштало. Први провидни сивкасти сумрак увлачио се међу гараве бескровне зидове кућа. У овом сумраку лице мога сабесједника Мартина Седлара постало је бјеље, свјетлије. Само су му се очи и црни очни колутови губили, упадали су у бијели сухи портрет човјека и постајали дубоки. Гледам га и мислим: овај тихи, готово безгласни мирни човјек је безброј пута умакао непосредној смрти. Данас је спашен. Питаћу га како се спасио, и је ли се још и неко други спасио.

»Ја знам – почињао је – да је 1942. године у Њемачку одведено седам стотина заточеника, од којих неки на рад а неки у логор.

А неки су успјели да се ишчупају из логора Јасеновац и оду напоље – а на какав начин ја не знам. Неки ваљда нечијим заузимањем. Они су махом били Хрвати и нешто мало муслимана. Али овај број је врло мали, као што је мали број и оних заточеника који су замијењени са партизанима за усташе и Нијемце. Број спашених је, према томе, у свему мали, врло мали. Рачунајте га најзад на хиљаде па и на десетине хиљада он је опет мали, врло мали – јер ви морате знати да је кроз логорску капију, за четири године, ушло око милион људи. Можемо рећи да о томе постоји и тачна, жива статистика, и ако хоћете ту статистику да дознате, отиђите у села око Новске и питајте првог човјека којег тамо нађете колико му је из рода логорисано у овај логор…

Јасеновац (Фото: Bruno Maran)

Да не заборавим. У број спашених спадамо и ми који смо умакли посљедњој ликвидацији заточеника, која је уједно била и ликвидација логора Јасеновац. Било нас је шездесет до седамдесет људи. А ја како сам се спасио – то је једно право чудо. Бити гробар и један дан па жив на крају остати – то је била једна могућност у логору. А мене ево, како видите,

живог. Сам себи не могу да одгонетнем како је то било. Пратила ме једноставно срећа. Ја у животу, мислим, нисам био много несрећан – сем онога дана кад сам логорисан. […] И дошло је у томе бомбардовању логора које сам вам поменуо – оно од 5. априла 1945. године, послије којег је отпочело потпуно уништавање заточеника и ликвидација логора. Људи су у масама одвођени преко Саве на Градину и тамо убијани. Врисак отуд долазио је као из пакла.

А затим – 21. априла јасно нам је речено шта нас даље чека. Речено нам је да се логор сели преко Саве, јер су зграде оштећене бомбардовањем. А дотле докле се не преселимо, да се ми мушкарци уселимо у зидану зграду женског логора покрај електране која није била оштећена и из које су жене исељене. Било нам је јасно шта то има да значи. Ништа друго него коначну ликвидацију. И оно што нас је сада мучило било је питање: на какав ће нас начин уморити. И због тога да би избјегли страшнију смрт од оне коју сами могу да замисле, многи заточеници у кожари стали су да се сами вјешају. Требало је само погледати по кожари и видјети како људи висе.

Јер људи нису знали шта да раде са својим животом. Скакали су по кожари као да су наједном полудили. Падали су у несвијест. Питали се постоји ли начин на који би се отели смрти. Сад више и радије него икад прије, јер смо сви до једног вјеровали – да ће онај који преживи ову посљедњу катастрофу у логору, посигурно дочекати ослобођење – јер смо у брзо ослобођење земље сада вјеровали без имало сумње, и тако рећи ослобођење и својим очима гледали. Видјели смо да је ту близу фронт, да бива све ближе нама – а самим тим и ми ближи животу. Требао нам је само један корак, онај судбоносни, онај из смрти у живот! А како да га учинимо?

Једино силом!

Заједничком снагом.

Рекли смо људима да се не вјешају. Хтјели смо код њих да створимо једно борбено расположење, хтјели смо да их наоштримо и окуражимо за заједнички напад на капију. Али људи су оклијевали. Плашили су се да не изазову још већи гњев код усташа и тиме још веће своје мучење. Противили су се томе и препуштали судбини. Неки су говорили да је то глупост, јер ће за усташе то бити прилика да пуцају у тако густу масу људи и да нас све одједном побију. Одговор на то био је, да Је – на концу и у томе успјех – успјех је погинути од пушке а не од неког горег начина уморства – од пушке смрт најлакша је.

Колебање је трајало дуго. Оне који су предлагали да подигнемо патос и тамо се сакријемо одвратили смо од тога – јер сви нисмо могли тамо стати, а и кад бисмо стали, у томе не би био спас, јер били смо сигурни да ће зграду минирати. Коначно смо успјели да се сложимо за напад – и сад је требало да се договоримо како ћемо извести напад. Знали смо и то, да међу нама има потказивача, па смо их сада строго држали у присмотри да нас не одају.

Дошао је 21. април. Десет је сати увече. Припреме за напад на капију биле су завршене. Требало је прећи на чин. Знак за то је дао Анте Бакотић, повикао је: »Напријед другови партизани! Напријед на капију! Напријед за мном!« Сва се зграда затресла од бахата и тутња ногу. Истрчали смо из зграде и полетјели на капију као један човјек. Сви смо викали, клицали. Била нас је велика маса. Правац нам је била капија, а на капији, на стражарницама, били су усташе. Стали су у нас да гађају из стројница и бацају бомбе. Како нас је била велика маса, и како су људи били збијени један уз другога, то су падали од стројница и бомби, или су рањени јуришали напријед. То је био још онај једини, још онај посљедњи корак до слободе – па ко тамо закоракне сретан је. А капија је само једна, и сви би хтјели на капију – а кад је то тако, мора се и гинути. И људи су гинули, падали су као сноплье – а они што су остали још на ногама прескакали их у трку и клицали, храбрили. Борбеност није попуштала. Јуришали смо напријед и навалили на усташе.

14.

Навалили смо онако као што може само да навали маса – јер кад маса јуриша, ма колико их пало, остаје их још увијек доста који иду напријед и кличу. Навалили смо на стражу и тројици усташа отели пушке. Али шта ћеш да учиниш са три пушке кад су усташе у бункерима и на осматрачницама? Те три пушке за нас су значиле само толико, што су нас охрабриле, што смо и ми могли да гађамо – и што више на самој капији није стајао ниједан усташа.

Ми који смо били затворени на првом спрату зграде, први смо јуришали и најбоље смо прошли – нас је изашло око седамдесет. Они што су ишли за нама нису могли да изађу, јер је усташама пристигла помоћ. Сви су побијени – тако док су јуришали, из стројница и бомбама. Они што из зграде нису ни стигли да изађу, или се нису усудили, тамо су и побијени.

Ја сам се од логора одвукао по мраку до оближње шуме испод Јасеновца и ту остао пет дана. Ништа нисам јео ни пио, и мислио сам да ћу умријети од

глади. Одлучио сам најзад да одем у оближње село и тамо затражим што за јело. Свратио сам у прву кућу и ту остао до доласка југословенске војске.«

Ћутао сам и хтио у мислима да пређем све оно што ми је испричао човјек који је четири године био с оне друге стране оног дебелог, високог зида који се зове логор Јасеновац. То више није. На празну ледину спушта се сада тамо мрак.

Кроз пусте – циглама и недогорјелим гредама закрчене улице сада су се једино чули моји кораци…

(Објављено и у штампаном издању часописа *Жрнов* у два дела: у броју 9, лето 2018. и у броју 10, зима 2019. године).

***

Требало би молити и преклињати клер и браћу Римокатоличке цркве да престану са унијаћењем и похрваћивањем браће Срба! Јер својом политиком према њима они не постижу јеванђељски циљ – *еда би сви једно били!* – него чине да Срба не буде нигде и више никада!

Уместо траженога, Римокатоличка црква постиже нешто друго, нежељено, и никоме за пожелети:

да плодови кампања унијаћења Срба доносе истребљења своје српске браће; и то тако што се од њих стварају зверови и братоубице, а од непоунијаћених и непохрваћених Срба, који им, и када им падну шака, остају само: сеобе и збегови, лешеви и јаме, прах и пепео!

Сеобе

Срби од сеобе до сеобе

од деобе до деобе

у тегобу из тегобе

без слободе код слободе.

Србинов умлаћени роде

где те муке воде

докле ти јауци броде

Србине царевићу роде.